

Politieke sensitiviteit voor ambtenaren

Het geheime handboek

Politieke sensitiviteit voor ambtenaren

Marike Simons

Maud van de Wiel

Harmen Binnema

Afbeelding omslag: Dirk van de Wiel
Ontwerp omslag: Gijs Mathijs Ontwerpers
Ontwerp binnenwerk: V3-Services v.o.f., Baarn

ISBN 978 90 8964 861 7
E-ISBN 978 90 4852 716 8 (pdf)
DOI 10.5117/ 9789089648617
NUR 805

© De auteurs / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2018

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 jº het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

INHOUD

Inleiding	7
DEEL I: WAT JE MOET WETEN	17
Hoofdstuk 1. De wereld van de ambtenarij en de wereld van de politiek	19
De onopgemerkte spraakverwarring	19
Deugdelijke besluitvorming	20
De politicus als leek	22
Het coalitieprogramma	23
Voorbij de beste oplossing	25
De scheiding der machten	27
Verschillende modellen over de samenwerking	28
Het complementariteitsmodel	29
Kortom	31
Hoofdstuk 2. Rolzuiverheid in het openbaar bestuur	33
Opdrachtgever, opdrachtnemer, uitvoerder	33
Wie zijn die raadsleden eigenlijk?	36
Welke verschillende rollen vervult de gemeenteraad?	40
Wat is de rol van het college?	52
Wat is de rol van de ambtelijke organisatie?	56
Burgemeester, gemeentesecretaris, griffier	61
Bestuursadviseurs	63
Rolzuiverheid: ieder op zijn eigen stoel	64
Kortom	65

Hoofdstuk 3. Het politieke besluitvormingsproces	67
Twee visies op beleid maken	67
De beleidscyclus	68
Fase 1: Agendavorming	71
Fase 2: Beleidsvoorbereiding	73
Fase 3: Beleidsbepaling	76
Fase 4, 5 en 6: Beleidsuitvoering, evaluatie en terugkoppeling	86
Kortom	88
Tot slot	89
DEEL II: WAT JE MOET KUNNEN	91
Hoofdstuk 4. Handige tools voor de politiek sensitieve ambtenaar	93
Tool 1: Probleemanalyse – voor problemen in soorten en maten	93
Tool 2: Krachtenveldanalyse	98
Tool 3: Oplegnotities en andere formats	105
Tool 4: Ezelsbruggetje WaaromMoetIkDitNuDoen?	108
Kortom	112
Hoofdstuk 5. Onontbeerlijke vaardigheden van de politiek sensitieve ambtenaar	115
Model: De communicatiepiramide	116
Vaardigheid 1: Vragen stellen	118
Vaardigheid 2: Structureren	122
Vaardigheid 3: Benoemen	130
Kortom	134
Hoofdstuk 6. Vijf typen bestuurders – een handleiding	137
Type 1: Politiek dier	138
Type 2: Vakbestuurder	140
Type 3: Superambtenaar	143
Type 4: Non-conformist	145
Type 5: Beroepsbestuurder	147
Schematische handleiding	149
Tot slot	151
Dankwoord	153
Begrippenlijst	154
Literatuur	158

Inleiding

Misschien herken je het wel uit je werkpraktijk als ambtenaar. Jij maakt een beleidsplan, legt daar heel je ziel en zaligheid in, bekijkt een onderwerp van alle kanten. Dan gaat het plan de politieke molen in en worden er in jouw ogen totaal irrelevante vragen over gesteld. De wethouder is er tijdens de COMMISSIE of RAAD met allerlei strategische en selectieve antwoorden vooral op uit alle partijen tevreden te houden en tegemoet te komen aan ieders specifieke wensen. Over de inhoud gaat het helemaal niet! En wat er uit de uiteindelijke besluitvorming rolt, kan volgens jou nóóit de beste oplossing voor het probleem zijn. Kortom: politiek leidt af, politiek zit in de weg.

Herken je deze situatie of deze gedachten? En het onbestemde gevoel dat het toch anders moet kunnen? Dan is dit een boek voor jou.

Een bijzondere werkomgeving

‘Welkom bij de overheid!’ Met deze groet heten wij al jaren de deelnemers aan onze trainingen voor ambtenaren welkom. Het is een hartelijke groet, omdat wij weten dat veruit de meeste ambtenaren met veel plezier en trots werken bij de overheid. Maar in onze groet zit ook een oproep. Een oproep aan alle slimme, loyale, hardwerkende ambtenaren om zich tot in hun vingertoppen bewust te zijn van dit feit: dat de overheid een bijzondere omgeving is om in te werken. Het is een omgeving die vraagt om commitment en dienstbaarheid – want burgers verdienen immers een goed werkende overheid. Het vraagt om bereidheid inhoudelijke expertise mee te brengen of op te bouwen. En om een set vaardigheden die wij sinds jaar en dag aanduiden met de term ‘politieke sensitiviteit voor ambtenaren’.

Misschien ben jij al lang werkzaam als ambtenaar, én ben je er een uit de tijd waarin je echt nog vanaf de basis werd opgeleid als overheidsdienaar. Al doende verwierf je kennis over je rol als ambtenaar en de beste manier om je te verhouden tot de politiek. Je wist hoe je dienstbaar moest zijn op het juiste moment, en hoe je bij tijd en wijle tegenspel moest leveren. *Lucky you!* De politiek kent voor jou waarschijnlijk geen grote geheimen, en je voelt je prettig en verdienstelijk in je positie als ambtenaar.

Het werk dat gemeenten verzetten, is de afgelopen decennia echter steeds complexer geworden. Inmiddels worden vaker inhoudelijk experts aangetrokken om de ambtelijke organisatie te komen versterken. Mensen ‘van buiten’ die alles van een bepaald vakgebied weten. Die in het onderwijs of de zorg, of bij de politie, architecten- en adviesbureaus of non-profitorganisaties hebben gewerkt, en al die kennis meenemen naar de gemeentelijke organisatie. Kennis die buitengewoon handig is, en belangrijk voor een goed openbaar bestuur. Maar die hen niet voorbereidt op bepaalde zaken waar ze in de ambtelijke context onherroepelijk tegenaan zullen lopen.

Van vage moties en uitgestelde besluitvorming

Misschien ben je zelf zo’n ‘nieuwe’ ambtenaar en maakte je recent of al wat langer geleden vol overtuiging de overstap naar de overheid, omdat je op die manier dacht een goede bijdrage te kunnen leveren aan de oplossing van maatschappelijke problemen. Misschien herken je de frustratie die wij bij veel ‘zij-instroom-ambtenaren’ waarnemen. De verzuchting ‘dat alles zo lang duurt’ en het gevoel van onduidelijkheid over wie waar toe opdracht geeft.

Misschien maakte je bijvoorbeeld dit al eens mee: een raadsmotie die op je bureau belandt met de vage opdracht dat deze ‘uitgevoerd’ moet worden. Ook na meerdere keren aandachtig lezen is je niet duidelijk wat de raad in vredesnaam wil bereiken met deze MOTIE. ‘...roept de raad het COLLEGE op de onderdoerschaatsbaarheid van de bruggen te faciliteren.’ Navraag leert dat je manager dat eigenlijk ook niet weet. Ze weet wél dat het haast heeft, ‘dus begin nou maar gewoon.’

Of misschien overkwam jou iets als dit: na maanden werken aan een prachtig plan heb je iedereen in de startblokken staan om met de uitvoering te beginnen, en dan zegt je leidinggevende dat het nog wel even langs college en raad moet. Niet getreurd: je stuurt je plan met gepaste trots de besluitvorming in. Dan blijkt dat er helemaal geen tijd is op de overvolle agenda om het te bespreken en wordt het over het zomerreces heen getild. Met andere woorden: de bespreking ervan laat nog zeker drie maanden op zich wachten. Jij zit met de gebakken peren: je kunt niet verder met je werk en moet iedereen die staat te trappelen om te beginnen voorlopig terugfluiten.

En wellicht herken je ook wel dat een bezoekje aan de wethouder tot enorme frustratie kan leiden. Dat je altijd als je met hem of haar aan tafel hebt gezeten, terugkeert naar je bureau met meer vragen dan je antwoorden hebt gekregen en met een hoop nieuw of extra werk.

Kortom, het is niet moeilijk om af en toe moedeloos te raken door het werken in een politiek-ambtelijke context. Wibaut, de beroemde Amsterdamse wethouder van begin vorige eeuw, zei het zo treffend: ‘Van democratie niets dan goeds. Maar als tijdsbesparing is ze kennelijk niet bedoeld.’

Goed nieuws

De voorbeelden die we hier de revue laten passeren blijken voor tal van nieuwbakken ambtenaren een feest der herkenning, en voor hen die al wat langer meelopen vaak ook. Doen deze voorbeelden bij jou ook belletjes rinkelen? Overvalt de politieke wereld jou op allerlei momenten en zorgt dat dan vaak voor extra werk? Heb jij ook last van irritatie over die ellenlange doorlooptijden, het eindeloze gedebatteer en het voortdurend wijzigen van de politieke koers? Heb je soms ook het gevoel dat ‘de politiek’ iets is dat je overkomt en zelfs afbreuk kan doen aan al het goede werk dat je verzet? Dan hebben we goed nieuws voor jou! Het kán anders, en daar kan jij zelf alles aan doen.

Misschien denk jij dat je geen invloed hebt op wat de politiek doet met jouw beleidsstuk of jouw advies. Wij weten dat je die wel hebt, en hoe je die op een integere, effectieve manier kunt inzetten. Ook weten we dat als het je lukt om rekening te houden met de politiek, je je werk ook nog eens aanzienlijk leuker en bevredigender maakt. Als je je een beetje in de politieke wereld gaat verdiepen, merk je dat politici veel voorspelbaarder zijn dan je zou denken. Het is alsof je, door een kleine inspanning, opeens door *The Matrix* heen leert kijken. En wanneer je je het besef hebt eigengemaakt dat je niet alleen inhoudelijk expert bent, maar ook altijd adviseur van een politieke wereld, heb je veel meer tools in handen om ervoor te zorgen dat ‘de politiek’ je niet overkomt, maar dat ‘de politiek’ doet waarvoor zij bedoeld is. Daarover gaat dit boek.

Politieke sensitiviteit: iedereen kan het leren

Al jaren geven wij trainingen aan ambtenaren die werk willen maken van een vruchtbare samenwerking met de politiek. Wij, dat zijn bestuurskundige Maud van de Wiel, arbeid- en organisatiepsycholoog Marike Simons en politicoloog Harmen Binnema. Als driemanschap combineren we wetenschappelijke expertise en onderzoekservaring op

het vlak van ambtelijk-politieke samenwerking, met een stevige dosis ervaring met het werken bij en met lokale en decentrale overheden. Als trainer en adviseur werken we al jaren met politici en ambtenaren, precies op het grensvlak tussen ambtenarij en politiek, waarbij een zo goed mogelijke balans, communicatie en workflow tussen ambtenaren en politici een van onze belangrijkste aandachtspunten is. En we hebben inmiddels vele duizenden ambtenaren bijgestaan bij het ontwikkelen en versterken van hun politieke sensitiviteit en het verbeteren van de samenwerking met de politieke wereld.

Net zoals sommigen meer aanleg hebben dan anderen voor schaatsen of het maken van kruiswoordpuzzels, zo heeft de ene ambtenaar van zichzelf al meer oog voor politieke aspecten dan de andere. Maar iedereen kan politieke sensitiviteit ontwikkelen, het is geen 'gave' die je hebt of niet hebt. Het is een combinatie van kennis, houding en gedrag. Het is het besef dat je werkt in een politieke context. Het is in staat zijn aan te voelen wanneer onderwerpen politiek worden. Het is een open en geïnteresseerde houding naar de politiek en politici. Het is snappen dat je met de politiek bestuurders een gezamenlijke verantwoordelijkheid draagt voor goede besluitvorming, van begin tot eind en ongeacht de uitkomst. Het is de wetenschap dat je naast inhoudelijke deskundigheid ook iets anders in moet zetten, namelijk de vaardigheid om de verschillende partijen in het krachtenveld rondom een politiek vraagstuk te managen. Met al deze aspecten van politieke sensitiviteit zullen wij je in dit boek laten kennismaken.

Jazeker, er zijn al eerder boeken over politiek-ambtelijke verhoudingen verschenen (zie onder meer de literatuurlijst achter in dit boek). Maar geen van die boeken gaat over wat wij centraal willen stellen: hoe je als ambtenaar in de Nederlandse decentrale context politiek sensitief opereert. Geen van de boeken combineert de wetenschap en de theorie over 'de verhouding tussen ambtenarij en politiek' met 'poten-in-de-modder-kennis' die je heel praktisch laat zien hoe je het doet: als ambtenaar succesvol politiek sensitief werken. Dit boek doet dat wel. In dit boek bundelen we al onze kennis, ontwikkelde modellen en jarenlange ervaring met lokale casuïstiek. We maken de theorie inzichtelijk en de praktijk tastbaar. Wij zullen in dit boek bepleiten én inzichtelijk maken dat het in het belang van de ambtenaar is om naar de politieke wereld toe te bewegen in plaats van zich ervan af te keren. Dat het niet voor niets is dat je in functieprofielen voor overheidsvacatures steeds vaker leest dat 'politiek bestuurlijke sensitiviteit' gewenst is. Ook zullen we veel praktische tips geven h^oe je dat doet, 'naar de politieke wereld toe bewegen'. Met als doel: dat jij als ambtenaar lol krijgt in de rol die je hebt als adviseur van de politieke wereld.

Voor wie is dit boek?

Wij richten ons in dit boek expliciet tot ambtenaren die werkzaam zijn op decentraal niveau. Allereerst omdat er over politieke sensitiviteit in het lokaal bestuur nog nauwelijks geschreven is. Maar ook omdat het decentraal bestuur wat ons betreft veruit het interessantste is. Helemaal sinds er in 2015 allerlei cruciale taken van de Rijksoverheid aan gemeenten zijn overgedragen en vanwege alle nieuwe zaken die nog op stapel staan om overgeheveld te worden. Die uitbreiding van taken maakt politieke sensitiviteit meer dan ooit een belangrijke competentie voor ambtenaren die werken voor het decentraal bestuur. Want het vraagt nogal wat van ambtenaren om te kunnen omgaan met dat hele nieuwe krachtenveld dat door decentralisaties ontstaat. Waardoor burgers hoge verwachtingen van hun meest nabije overheid hebben, de rijksoverheid kritisch over de schouder meekijkt en vaak ook een college en raad op zoek zijn naar hun rol in de nieuwe opgaven.

Dit boek is zowel bestemd voor beginnende ambtenaren als voor door de wol geverfde ambtelijke functionarissen. Voor ‘nieuwkomers’ is dit een leerzaam boek om te ontdekken waarin je terecht bent gekomen en wat er nou eigenlijk precies van je verwacht wordt. Voor door de wol geverfde ambtenaren biedt dit boek een stevige onderbouwing van wat ze in de praktijk (soms door schade en schande) al intuïtief hebben opgebouwd aan politieke sensitiviteit, én – zo weten wij uit onze trainingen – toch ook nog een heleboel handige tips & tricks die het werken nog een stuk leuker en overzichtelijker kunnen maken.

Waarom alleen de ambtenaren?

Vaak vragen ambtenaren ons: is het niet een even grote verantwoordelijkheid van de politici om met ons samen te werken en duidelijk te maken wat ze willen bereiken of wat ze van ons nodig hebben? Deze ambtenaren zouden graag een boek *Ambtelijke sensitiviteit voor politici* geschreven zien worden. Deels hebben ze gelijk. Politici hebben nog weleens de neiging het werk van ambtenaren te onderschatten of negatief over ambtenaren te praten. Als er bezuinigd moet worden, is reductie van het aantal ambtenaren een voorstel dat snel op tafel ligt. Iets meer begrip van politici voor de ambtelijke wereld zou dus zeker geen kwaad kunnen. Maar één ding moeten we niet uit het oog verliezen: binnen ons democratische systeem vervullen politici en ambtenaren nu eenmaal verschillende functies. Politici worden gekozen. Ambtenaren worden aangesteld. De politicus wordt geacht te redeneren vanuit belangen, zoals die van zijn achterban, zijn kiezers en zijn partij. Ambtenaren worden verondersteld de politici te ondersteunen. Politici doen dus iets

anders dan jij als ambtenaar. Bovendien zijn het leken. Dat laatste zeggen we zonder enig cynisme of dedain. Ons democratisch stelsel is simpelweg zo ingericht dat onze volksvertegenwoordigers hun werk naast een reguliere baan doen. Ook is er voor onze politiek bestuurders geen speciale opleiding: jouw buurman of tante kan zomaar wethouder worden, en zo is het ook bedoeld. Dat betekent wel dat politici afhankelijk zijn van het voorbereidend werk van de ambtenaren. Ze bouwen niet alleen op ambtenarenslimheid in het oplossen van problemen, maar zijn ook van ambtenaren afhankelijk om zich in de juiste rol te zetten van bestuurder of volksvertegenwoordiger en op de juiste manier het **BESLUITVORMINGSPROCES** te doorlopen.

En daarom is dit boek voor ambtenaren geschreven, al mogen politici het best ook lezen natuurlijk.

Gemeente, provincie, waterschap...

Zoals je wellicht al hebt gemerkt, gebruiken we in dit boek vaak de gemeentelijke termen: wethouder, raadsleden, gemeenteamtenaar. Dat doen we om de leesbaarheid te vergroten. Dit boek is echter ook bedoeld voor ambtenaren die werken bij provincies en waterschappen. Alle uniciteit en eigenheid ten spijt zijn de mechanismen van het lokale en regionale bestuur als het gaat om de noodzaak van politieke sensitiviteit nagenoeg gelijk. In alle gemeenten, provincies en waterschappen worden dezelfde stappen doorlopen in de politieke besluitvorming (al wordt het overal net iets anders genoemd). Ook tonen de rollen van de bestuurders – wethouders, gedeputeerden, DB-leden (dagelijks bestuur) – en de volksvertegenwoordigers – raadsleden, statenleden en AB-leden (algemeen bestuur) – meer overeenkomsten dan verschillen.

Ambtenaren in waterschappen willen dit nog wel eens betwijfelen en zeggen: ‘Maar wij zijn een functioneel bestuur en ook nog eens **MONISTISCH**.’ Onze ervaring leert echter dat de modellen, tips en inzichten die wij ambtenaren meegeven, net zo toepasbaar zijn voor de ambtenaar in een waterschap als voor alle anderen.

Leeswijzer

Dit handboek is opgebouwd uit twee delen. Het eerste deel neemt je mee in een aantal modellen en theorieën over de decentrale overheid. We geven deze theoretische onderbouwing om je te helpen na te denken over je rol als ambtenaar en de politieke context waarin je opereert. In het tweede deel geven we allerhande praktische handvatten en

tips om in de dagelijkse praktijk te opereren als politiek sensitieve ambtenaar en deze sensitiviteit ook te blijven onderhouden.

Deel I: Wat je moet weten

In hoofdstuk 1 laten we zien in hoeverre de wereld van de ambtenarij en die van de politiek twee aparte werelden zijn, met elk hun eigen taal, dynamiek en gelijk, die desondanks samen een klus te klaren hebben en daarbij onderling afhankelijk zijn van elkaar.

In hoofdstuk 2 bekijken we de rolverdeling tussen college, gemeenteraad en ambtelijke organisatie. Alle drie de gremia hebben een geheel eigen rol in het lokale openbaar bestuur. Hoe zien die rollen er precies uit en waarom is het belangrijk om te streven naar rolzuiverheid?

In hoofdstuk 3 beschrijven we hoe de BELEIDSCYCLUS in een gemeente eruitziet. Hoe komt beleid tot stand en welke stappen worden daarbij doorlopen? De beleidscyclus, die eigenlijk wordt aangedreven door het politieke besluitvormingsproces in een gemeente, is dé kapstok voor een goed begrip van jouw rol en werkproces.

Deel 2: Wat je moet kunnen

Hoofdstuk 4 gaat je helpen om die besluitvorming naar je hand te zetten. We geven een aantal handige instrumenten en vooral veel tips om dit in de praktijk vorm te geven. Een nuttig hoofdstuk voor wie nieuw is in de ambtenarij, maar waarschijnlijk ook nog behoorlijk vol inzichten voor hen die gepokt en gemazeld zijn maar toch wat op afstand staan van de directe politieke arena, of die zich nog weleens verslikken in de omgang met de verschillende soorten politici.

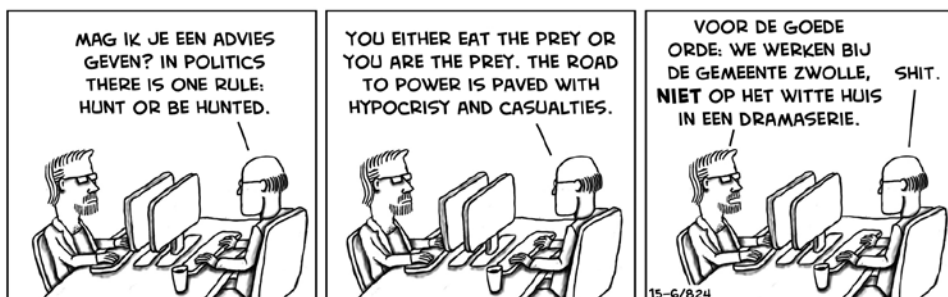
Hoofdstuk 5 geeft een overzicht van een aantal basale vaardigheden die je als rechtgeaarde politiek sensitieve ambtenaar in huis zou moeten hebben. Met veel praktische voorbeelden laat dit hoofdstuk ook zien hoe je bepaalde lastige situaties met behulp van deze vaardigheden de goede kant op weet te buigen.

Hoofdstuk 6, tot slot, gaat in op een aantal archetypische soorten bestuurders waarmee je in je werk als ambtenaar te maken kunt krijgen. We geven je een soort 'big five' van bestuurders die je tegen kunt komen, met volop tips hoe je per soort het beste opereert om zo prettig en effectief mogelijk samen te werken.

Testcases, kaders en cartoons

Verspreid door het boek vind je testcases en kaders. In de testcases beschrijven we gebeurtenissen, gebaseerd op de dagelijkse praktijk van de omgang tussen politici en ambtenaren. We schetsen er een alternatief handelingsperspectief voor de politiek sensitieve ambtenaar. De overige kaders zijn meer anekdotisch van aard en geven met voorbeelden kleuring aan de teksten in het betreffende hoofdstuk.

We vrolijken de teksten in dit boek op met de ‘Van9tot5’-cartoons (www.van9tot5.com) van cartoonist (en ambtenaar!) Dirk van de Wiel, die wat ons betreft mooi inzicht geven in het dagelijkse functioneren in de ambtelijke wereld.

Tot slot

Veel handboeken sluiten af met een checklist. We weten ook dat veel ambtenaren dol zijn op checklists. Ons wordt vaak gevraagd of we na afloop van de training een checklist kunnen sturen. Het antwoord is: ‘Nee, wij doen niet aan checklists.’ Politieke sensitiviteit is een houding die van de beoefenaar vraagt om voortdurende interesse in de eigen rol ten opzichte van de politiek. Het ‘enige juiste antwoord’ bestaat niet. Bovendien werken ambtenaren aan zo veel en zo verschrikkelijk complexe materie én met zo veel verschillende politiek bestuurders en volksvertegenwoordigers, dat een checklist onbegonnen werk is.

Telkens wanneer je je afvraagt wat een politiek sensitieve ambtenaar zou doen – we raden je in dit boek aan om dit in feite voortdurend te doen – is het antwoord afhankelijk van meerdere variabelen. Zoals: het POLITIEKE SEIZOEN waarin het college en de raad zich bevinden, de taboes die in een gemeente gelden, het type bestuurder waarmee je werkt, de politieke cultuur, et cetera. Zelfs de meest ervaren en politiek sensitieve ambtenaren die wij kennen, slaan nog weleens volledig en met alle goede bedoelingen de plank mis. Wij zelf ook. Tegen sommige dossiers of raadsleden valt ook niet op te ‘politiek-sensitieven’.

Dus ga niet op zoek naar een checklist. Die is er niet, en die komt er ook niet. Wat er wel komt als je doorleest: veel handige tips. En aan het eind van het boek een woordenlijst. Daarin definiëren we een groot aantal termen die wij gebruiken in het boek. Deze woorden zijn in de hoofdstukken in kleinkapitalen weergegeven. Lees dit boek en doe er je voordeel mee.